

חוליה נאלמה: הרומן הנשי בשנות המדינה הראשונות שרה מענית

אחרית דבר

היצירות הנידונות כאן לא היו פורצות דרך מבחינה סגנונית והיצורות לא היו שותפות לדור הספרותי החדש, שהחל להיווצר בסוף שנות החמישים וכונה 'דור המדינה'. הציות לנורמות של הסיפורת הריאליסטית מצביע על רצון של היוצרות הממוקמות בשוליים מעצם היותן נשים, להגדיל את סיכויי יצירותיהן להתקבל הן על ידי הקוראים והן על ידי הממסד הספרותי. אך העיון ביצירות מעלה כי בצד ההיענות לנורמות החברתיות והספרותיות של זמן כולן מכילות רבדים ומסרים חתרניים.

אחד מההיבטים של החתרנות מתבטא בעובדה כי אף אחת מהיצירות אינה מסתיימת בנישואים ויש בכך כדי להצביע על סירובן של הסופרות לאמץ את הדגם של רומן החניכה הנשי המסורתי, דגם המבסס את הנורמות הפטריארכליות המייעדות לנשים מקום משני, כבנות זוג ולא כסובייקט אוטונומי. בדגם של רומן החניכה המסורתי הנישואים הם השלב הסופי בחניכתה של הגיבורה, מעידים על הצלחתה ומוצגים כמימוש כל שאיפותיה. לאור זאת אפשר לראות את יצירותיהן כמבשרות את רומן החניכה הפמיניסטי, רומן שבו, על פי דבריה של ריטה פלסקי הנישואים אינם נקודת הסיום של החניכה אלא שהם היפוכה (Felski, 1989, p. 138).

אך הגיבורות של היצירות הללו נכשלות בניסיון לכונן את עצמן כסובייקט אוטונומי. הן אינן מצליחות לממש את הפוטנציאל הגלום בהן עם סיום תהליך החניכה, ובעקבות דבריה של אסתר קליינבורד ליבוביץ (Labovitz 1986, p. 6) אפשר לראות את חניכתן כ'חניכה קטועה'. בסיומן של מספר יצירות הגיבורה מוצאת את עצמה לבדה על פרשת דרכים, מסרבת להיכנע לנורמות אך איננה מסוגלת להילחם בהן, והדרך לשילוב בין שאיפותיה האישיות לאינטגרציה חברתית חסומה בפניה. יצירות אחרות מתארות מהלך שבו הגיבורה, המורדת או הסוטה מהנורמטיבי, נענשת, נכנעת לנורמות החברתיות ומוותרת על שאיפותיה או מתה.

היצירות התפרסמו בשנים שבהן האידיאולוגיה ההגמונית התרכזת בגיבוש זהות ישראלית מאחדת והומוגנית, מקומו של ה'אחר' או ה'אחרת' ברומנים הוא המפתח להבנת המסרים שחותרים תחת האידיאולוגיה הזו.

בקבוצת היצירות שבהן הגיבורה שייכת לחוגי המרכז הישראלי ההגמוני מופיעים גברים 'אחרים' כבני זוג, כחלופה ל'צבר'. כל הסופרות שייצירותיהן שייכות לקבוצה זו מלבד בתיה כהנא, משדרגות את ייצוגי ה'אחרים' ומציגות אותם כבני זוג וכפרטנרים ראויים אשר עולים בתכונותיהם על ה'צבר'. בקבוצה שבה הגיבורות הן עצמן 'אחרות', אף אחת מהן לא משלימה את חניכתה ואף אחת מהן לא משתלבת בחברה הישראלית.

כך כפרו הסופרות בתשתית האידיאולוגית של סיפורת דורן, המבוססת על אמונה ב'עלילת העל הציונית', על האמונה "שארץ ישראל תגאל את היהודים מן הגלות, ושהשיבה אליה תביא

לתחייה נפשית של העם היהודי" (שקד, 1993: 15). גיבורותיהן אינן מגיעות לתחייה נפשית ולהרמוניה עם הסביבה. עם סיום היצירות הן בודדות ומבודדות. עמדה זו מחזקת את הטענה כי 'עלילת העל הציונית' היא עלילה גברית שלא הצליחה להביא לתחייה נפשית של המחצית הנשית של העם היהודי.¹

הסופרות משתמשות בייצוגי האחרים כדי לבקר את הסובייקט הגברי הלאומי, המבוסס על היותו ניגוד של ה'אחר', וכדי לבקר את הסדר הלאומי, המציב את הסובייקט הגברי הלאומי במרכז ועם זאת מדיר את ה'אחר' מהשיח ודוחק אותו אל השוליים. בהעמידן את ה'אחרות' במרכז יצירותיהן פתחו הסופרות פתח לדיון, שעלה על פני השטח באופן חשוף וגלוי רק לאחר שהחלו לחדור לתרבות הישראלית השפעות פוסט מודרניות.²

העמדת ייצוגים אלו במרכז היצירות מעידה על הזדהות הסופרות עם גיבורות יצירותיהן הבדיוניות, ומצביעה על תחושות חוסר השייכות וה'אחרות' של הסופרות עצמן. תחושות הקשורות בהכרח למקום השולי שיועד להן כנשים וכסופרות ולהתעלמות השיח הציוני מקולן הייחודי של הנשים. כך, אף שלכאורה הן עוסקות ב'אישי' וב'פרטי' ומעמידות במרכז יצירותיהן ייצוגים נשיים תלתיים, מכוונות הסופרות את ביקורתן אל לב לבה של החברה הישראלית. בסקירתה של סילביה פוגל-ביז'אוי על תולדות תנועות הנשים בישראל היא כותבת כי בעשורים הראשונים של המדינה היו ארגוני הנשים כפופים לממסד הגברי ולכן "אימצו את השיח ההגמוני ואת המעש המקדם אותו"; והיא מוסיפה "כך, לדוגמה, לא ערערו ארגוני נשים על התפיסה שהעמידה במרכז החברה את 'החייל הלוחם' - תפקיד סגור בפני נשים – כגיבור התרבות העליון של הישראליות, וגם לא על 'כור ההיתוך' ועל הדיכוטומיה המובנת מאליה, בהקשר הזה, בין 'האשכנזיות, המודרניות' לבין 'המזרחיות, המסורתיות'. (פוגל-ביז'אוי 2007: 236). היצירות הנידונות במחקר זה מערערות על התפיסות ההגמוניות בדיוק בשני נושאים אלה. בדיקת החוליה הנאלמה שכמעט ונמחקה כליל על ידי חוקרי הספרות וקוראיה, מראה כיצד התעמתה סיפורת הנשים ברובד הסמוי שלה עם התפיסות של ההגמוניה.

מדוע נשכחו היצירות ונעלמו לחלוטין מהתודעה הציבורית? יש לכך מספר תשובות אפשריות. ראשית צריך לזכור כי חלק גדול מהיצירות הנסקרות כאן הן יצירות בוסר. לשונן, סגנוןן ועיצובן של רוב היצירות מצביעים על כתיבה ספרותית שעדיין לא גובשה ושוכללה ולפיכך, אפשר לייחס את השכחה או ההתעלמות לאיכותם הספרותית. אך הרומנים והנובלות הנחקרים כאן אינם מקשה אחת ועובדה זו אינה מסבירה את השכחת ספריהן של שושנה שרירא והרצליה רז, ואת ההתעלמות המוחלטת מספרה של רינה שרב הפרחחית. יצירות אלו הן רבות רבדים ומעלות ייצוגים מהימנים וקונפליקטים מורכבים.

¹ בעניין זה ראו למשל את דבריה של חנה נוה: "מראשיתו התמסר הפרוייקט הציוני לגאולת הגבריות היהודית תוך התעלמות מנוכחותן של נשים ומן הכשל שבעיוורון המגדרי הזה" (נוה, 2007: 117).

² ראו למשל, גורביץ' 1997: 29

האם חלחלו המשמעויות החתרניות, הצפונות ביצירות, אל קהל הקוראים ופגעו בהתקבלות ובפופולאריות של היצירות? שאלה זו נשארת פתוחה. עם זאת הדיון בהתקבלות היצירות מראה כי הן זכו לגינוי כאשר חרגו מהנורמות וכי לא פעם האוריינטציה הפוליטית הכתיבה את תגובות המבקרים. יש להניח כי גם אם הרובד החתרני לא נחשף בדברי המבקרים והקוראים, המסרים החתרניים נקלטו והשפיעו על עמדתם. הסתייגותם של המבקרים מדמויות שלא ציינו לנורמות ושיפוטן על פי אמות מידה מוסרניות ופוליטיות ולא על פי אמות מידה ספרותיות מדגימים זאת.

סיבה אפשרית נוספת להשכחת הרומנים והנובלות היא שקהל הקוראים והמבקרים סירב לראות בנשים קבוצה שראויה להיות מרכז העניין ברומן, וסירוב זה הועצם בשל המצב הייחודי של החברה הישראלית שנלחמה על קיומה והאדירה את דמות הגבר הלוחם. סברה זו מתחזקת לאור העובדה כי שני הרומנים היחידים שנכתבו בידי נשים באותה תקופה והתקבלו היו רב-קוליים ובין גיבוריהם היו נשים וגברים - רחוב המדרגות של יהודית הנדל ושאל ויוהנה של נעמי פרנקל.

ומה היה גורלן של הסופרות? שבע מהיצירות הנבדקות במחקר זה הן יצירות ביכורים. בעבור ארבע מהסופרות זהו פרסום יחיד בסוגת הרומן או הנובלה (מרים שנייד, טובה אליצור, הרצליה רז וחמדה אלון). חמש סופרות (אביבה ברושי, יעל דיין, בתיה כהנא, רינה שרב, שושנה שרירא), פרסמו רק עוד ספר או שניים באותה סוגה (רומן או נובלה). עובדה זו והעובדה כי למרות היותן בוסריות זכו חלק מהיצירות לפרסים עם הופעתן, מאששת את דבריה של עמליה כהנא כרמון כי: "קיימים כל הסיכויים שסופרת מתחילה ברוב המקרים תשאר כזאת לנצח" (כהנא כרמון, תשנ"ו: 11). לטענת כהנא כרמון, סופרות מתחילות מקבלות עידוד פטרוני מקהילת הסופרים-מבקרים-עורכים אך אם הן ממשיכות לכתוב ומתעקשות על יצירתן הן נתקלות בהתנגדות ובדחייה. ואכן שלוש הסופרות שיצירתן בסוגת הרומן או הנובלה לא נקטעה - אורה שם אור, אביבה ברושי ושושנה שרירא - נשכחו ונדחקו ללא קשר לאיכות יצירתן.

בראיונות שפורסמו בעיתונות ובראיונות שנעשו לצורך מחקר זה, מעידות הסופרות בתיה כהנא, חמדה אלון, הרצליה רז ויעל דיין כי מעולם לא הפסיקו לכתוב וכי שמורים אתן 'במגרה' דברי ספרות שכתבו, אך החיים ניתבו אותן לכיוונים אחרים. הכיוונים האחרים היו לרוב הילדים והמשפחה. רובן עסקו בעיסוקים שאפשרו להן לבטא את נטייתן הספרותית מבלי לפגוע בחובות המשפחתיים, בעיסוקים כמו הוראה, תרגום ועריכה ספרותית. הרצליה רז ציינה כי סיבת ההשתתקות היא המחויבות למשפחה ויעל דיין ציינה כי פעילותה הציבורית פגעה בהמשך הכתיבה. על האווירה הציבורית שבה פעלו נשים שביקשו לכתוב העידה המשוררת וסופרת הילדים אנדה עמיר פינקרפלד. בראיון ל דבר השבוע ב-7.3.1957 היא מבהירה:

ישנו גורם נוסף המונע נשים מלעסוק בספרות – יחס הסביבה. אשה נדרשת על ידי בני משפחתה ועל ידי החברה למלא את חובותיה הטבעיות במשפחה ותו לא. גבר בעל

כשרון כלשהו מקבל עידוד ותמיכה מן הסביבה בעוד שהאשה בעלת כישרון שווה. אינה זוכה לאהדה על מנת שתוכל לפתח את כשרונה. איש לא יצטער אם אשה תפסיק לכתוב. כך מזניחות רבות את הכתיבה" (עליאש, 1957).

אחד המרכיבים של "יחס הסביבה" היה היעדר הסולידריות בין נשים. אבנר הולצמן מתאר בספרו כיצד יצאו סופרי 'דור בארץ' - ס. יזהר, חנוך ברטוב ומשה שמיר - להגנתו של נתן שחם לנוכח התקפתו של ברוך קורצווייל על ספרו הראשון של שחם, דגן ועופרת. (הולצמן, 2006: 339-340) הסולידריות של הסופרים הגברים מעידה על 'אחוות לוחמים' אשר הלמה את העולם הערכי שעל ברכיו גדלו. אך הנשים הסופרות שיצירותיהן נידונות כאן לא זכו לאותה אווירה קולגיאלית ולאותה סולידריות כאשר פרסמו את יצירותיהן הראשונות, ואם זכו ליחס חיובי הוא היה נגוע בפטרונות, כפי שמציינת כהנא כרמון. מתוך עיון בביקורות שליוו את היצירות עם הופעתן אפשר ללמוד שדווקא הביקורת שמתחו הנשים המבקרות הייתה החריפה והבוטה ביותר. עמליה כהנא כרמון חוותה זאת על בשרה: "[...] אם היא גם מבקרת ספרות, מה שהיא תהיה לא פעם, כי בעיני עצמה מקום לה גם בין התיאורטיקנים – לה מראש תהיה ביקורת עוינת, ארסית במיוחד, כלפי היצירה של נשים סופרות שאינן נמושות, כשהן עוד בחיים. כאילו הן מתחרות שלה על אהבתו של אותו גבר" (כהנא כרמון, תשנ"ו: 12). דן מירון, בספרו אמהות מייסדות אחיות חורגות, מתאר כיצד תרמו הנשים המבקרות לדחיקתן של המשוררות העבריות בשנות ה-20 וה-30 של המאה הקודמת וכי הן עצמן הגדירו את שירתן כנשית ומינורית.³

לעובדות אלו יש להוסיף את המקום המכובד שהיה לסיפורת הדוקומנטרית-הציונית בשנות החמישים ואת נטייתן של העורכות והכותבות של כתב העת דבר הפועלת, שהיה ביטאון נשים מרכזי באותן שנים, להפנות נשים לכתיבה דוקומנטרית המאדירה את המפעל הציוני ולהעדיפה על פני כתיבה אמנותית. נראה אם כן, שקטיעת היצירה בידי היוצרות עצמן והאי-יכולת שלהן להיחלץ משולי ה'רב-מערכת הספרותית' נבעה גם מיחס הסביבה החברתית והממסד הספרותי. הסופרות בשנות המדינה הראשונות לא זכו לתמיכה אף מצד החלק הנשי של הממסד הספרותי, החוקרות והמבקרות, תמיכה מעין זו שלה זכה שחם מהסופרים בני דורו.⁴ ריטה פלסקי מציינת כי ברומן החניכה הפמיניסטי מטרת המסע של הגיבורה היא גיבוש זהות,

³ להלן דבריו: "אפילו המבקרות הנשים הפנימו במידה זו או אחרת את ה'ראציונאלי' הגברי, שבא לקבוע גבולות לשירת הנשים, לביית אותה ולעקור ממנה כל אלמנט מאיים - מבחינה תרבותית וספרותית כאחת [...] אדרבא, לפעמים נדמה, שהמבקרות אף סייעו במניפולציה ובדחיקה אלו. כפי שראינו, דיברה רחל כצלנסון, הנבונה, החריפה והמשכילה שבמבקרות הספרותיות של התקופה והפטרונות הכללית של התרבות במגזר הינשי של תנועת העבודה (היא יסדה וערכה במשך שנים רבות את 'דבר הפועלת'), על המבע של רחל כעל מבע 'נשי כל כך, מוגבל כל כך' מבלי שתיתן לעצמה דין וחשבון על ההשתמעות האנטי-פמיניסטית של דבריה" (מירון, 1991: 152).

⁴ הדבר נכון גם ביחס לסופרות האנגליות, מושא מחקרה של שוואלטר, הטוענת כי השנאה העצמית מנעה סופרות מלהתאגד סביב זהות קולקטיבית ולא אפשרה לדבר על 'תנועה' של נשים. (Showalter 1977, p. 12)

שתהיה מוגדרת בזיקה לקהילה נשית רחבה (Felski 1989, p. 138). זיקה זו הייתה חסרה לסופרות שיצירותיהן נידונות כאן. היעדרה מנע מהגיבורות, שהיו במידה רבה השלכה ספרותית של הסופרות, להשלים את מסע החניכה שלהן ולכונן זהות אוטונומית. השינוי הגדול שאיפשר את פריחתה הנוכחית של סיפורת הנשים חל כאשר חדלו הנשים להפנים את מקומן השולי והנחות, כאשר זיהו היוצרות את המניפולציות המופעלות עליהן, הפסיקו להתחרות ביניהן, החלו לתמוך אחת בשנייה ואיחדו את כוחותיהן; ובמילותיה של יהודית קציר: "ספרות הנכתבת על ידי נשים פורחת כיום – עם התקדמות המתקפה הפמיניסטית ואולי כביטוי המובהק והמוצלח ביותר שלה" (קציר, 2000: 19). ואכן סיפורת הנשים מהווה חלק אימננטי מבחינה כמותית ואיכותית מהסיפורת הישראלית של שנות האלפיים ואינה זקוקה עוד להגדיר את עצמה כאופוזיציה לסיפורת ההגמונית. הנושאים והקונפליקטים, העולים כיום בסיפורת הנשים הישראלית בקול ברור וצלול, עלו בסיפורת הנשים בשנות החמישים בקול חרישי ומוחלש: קונפליקטים הקשורים בכינון ה'אני' כסובייקט אוטונומי, במתח בין מחויבות ונאמנות לבין חופש אישי ושחרור מיני, בעצמאות לעומת תלות בפרטנר גברי, במאבק למימוש כוחות היצירה הגלומים בסובייקט הנשי, הרגישות לקולו של ה'אחר' ושאלת זהותו בצד החיפוש אחר הקול האישי במסגרת הקולקטיב הלאומי. שושלת סיפורת הנשים הישראלית נמצאת חסרה ללא הרומנים והנובלות, שנכתבו בשנים הראשונות של המדינה על ידי נשים והעמידו במרכזם את האישה הישראלית, ותמונתה לא תהיה שלמה בלעדיהם.